

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Невербальна психодіагностика»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою - Темперамент, характер та невербальні прояви людини

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.
2. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент Твердохвалова Ю.Л.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри психології факультету № 7 Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат психологічних наук, доцент Старовойт Т.П.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції

1. Темперамент. Теорії темпераменту.
2. Характер та його структура.
3. Риси характеру як індивідуально-психологічні властивості особистості.
4. Типи акцентуованих особистостей.

Рекомендована література:

Основна

1. Корольчук М. С. Психодіагностика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. С. Корольчук. К. : Ніка Центр, 2017. 400 с.
2. Малкова Т.М. Візуальна психодіагностика. Київ: Державний університет телекомунікацій, 2018. 132 с.
3. Хміляр О. Психологія символічної регуляції дій і вчинків особистості : [монографія]. К.: ТОВ «Контекст Україна», 2016. 380 с.
4. Харцій О. М. Візуальна психодіагностика : навч. Посібник Львів: Магнолія. 2018. 223
5. Шиліна А.А. / Візуальна психодіагностика у професійній діяльності поліції Гл.5, 5.3 // Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб./ [О.О. Євдокімова, І.В.Жданова, Д.В. Швець та ін.]; за заг. ред. В.В. Сокурєнко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с. С. 68 – 88

Допоміжна:

1. Галян І.М. Психодіагностика : навч. посібник К. : Академвидав, 2017. 464 с.
2. Криволапчук В.О., Барко В.І., Клименко І.В Використання проєктивних методів психологічної діагностики у професійно-психологічному відборі кадрів до органів внутрішніх справ : практ. посібник К. : ДНДІ МВС України, 2014. 56 с.
3. Олійник О.О. Ділове спілкування: Навчальний посібник Красноармійськ: КП ДонНТУ, 2014. 380 с.

Текст лекції

Питання 1.Темперамент. Теорії темпераменту

Етимологія слова «темперамент» (домірність, поєднання чогось у правильних пропорціях) бере свій початок у вченні Гіппократа (У ст. до н. е.) про співвідношення в організмі різних соків чи рідин. Гален (II ст. н. е.) описав 9 гуморальних типів і вперше зв'язав їх з особливостями поведінки людей. 4 типи одержали широку популярність: сангвінік (перевага крові), холерик (перевага жовчі), флегматик (перевага слизу, флегми), меланхолік (перевага чорної жовчі). Мальовничі портрети типових представників цих груп були

дані, зокрема, І. Кантом і французьким письменником Стендалем. У Канта опис темпераменту містить у собі поряд з формально-динамічними особливостями поведінки перерахування рис характеру й особистості.

Сангвінік - людина безтурботна, сповнена надій; кожній речі вона на мить надає великого значення, а через хвилину вже перестає про неї думати. Сангвінік чесно обіцяє, але не тримає свого слова, тому що він до цього недостатньо глибоко обмірковував, у змозі він чи ні його стримати. Він досить добродушний для того, щоб надати допомогу іншому; гарний співрозмовник, жартівник і веселун, нічому у світі він не надає великого значення, і всі люди його друзі. Легко грішить і також легко кається, але незабаром забуває про своє каяття. Робота його стомлює, але він без втоми займається тим, що в сутності є тільки гра, тому що витримка не по його частині.

Холерик - гарячий, спалахує, як солома, але при поступливості інших швидко остигає. У його гніві немає ненависті, і він любить іншого тим сильніше, чим скоріше той йому уступає. Його діяльність швидка, але нетривала. Він неохоче бере на себе справи саме тому, що в нього немає витримки; охоче стає начальником, щоб керує справами, але сам вести їх не хоче. Його основна пристрасть - честолобство; любить похвалу, блиск, помпезні церемонії. Охоче бере під свій захист інших, на перший погляд великодушний, але не з любові до ближнього, а з гордості, тому що самого себе він любить більше. Холеричний темперамент - самий нещасливий із усіх темпераментів, тому що викликає у інших людей більший спротив, ніж інші темпераменти.

Флегматик - слабка сторона людини з флегматичним темпераментом - схильність до бездіяльності, небажання братися до справи, навіть якщо спонукання до цього дуже сильні. Сильна ж його сторона - у здатності приходити в рух, хоча і не легко і не швидко, зате надовго. Флегматику не подобається гніватися, тому він за звичай довго коливається, чи слід йому розсердитися; холерик може сказитися з люті через неможливість вивести з рівноваги таку людину. Хоча у флегматика звичайна частка розуму і він позбавлений лиску, але зате він виходить із принципів, а не з інстинктів. Його вдалий темперамент заміняє йому мудрість і навіть у повсякденному житті його часто називають філософом. Своїм темпераментом він перевершує інших, не зачіпаючи їхнього марнославства. Його часто називають пронозою, тому що спрямовані в нього стріли відскакують, як від мішка з ватою.

Меланхолік - людина, схильна до меланхолії, надає усьому, що її стосується, велике значення, скрізь знаходить приводи для побоювання і звертає увагу насамперед на труднощі, тому її думки значно глибші, ніж сангвініка. Вона не легко дає є обіцянки, тому що не може не виконати їх, а в

можливості виконати постійно сумнівається. Постійні сумніви роблять таку людину заклопотаною і не схильною до веселощів. Але той, хто сам змушений обходитися без радості, навряд чи побажає її іншому.

В описах Канта крім змішання рис темпераменту, характеру й особистості звертає на себе увагу оцінний підхід до темпераментів (виділення серед них гарних і поганих), відлуння якого можна знайти в роботах І.П. Павлова. Німецький психолог В. Вундт одним з перших сформулював ідею про те, що кожен темперамент має свої достоїнства і недоліки і що властивості темпераменту треба не переробляти, а враховувати, сучасною мовою ця задача формулюється як формування *індивідуального стилю діяльності*.

Пізніше на зміну (1) гуморальним теоріям темпераменту прийшли (2) конституціональні, в яких особливості темпераменту пов'язувалися з будовою тіла, а також (3) закономірностями роботи нервової системи.

Зараз під темпераментом найчастіше розуміють сукупність динамічних характеристик поведінки людини, що виявляються в загальній активності (обсяг взаємодій людини з оточенням, ініціативність, готовність до дії), в особливостях моторики (темп, ритм, швидкість, загальна кількість рухів, їхня амплітуда) і в емоційності (вразливість, імпульсивність, емоційна збудливість, швидкість виникнення емоцій, їхня сила, швидкість зміни їхнього знака - позитивного на негативний і навпаки, модальність домінуючих емоцій). Темперамент детермінований в основному генетично. Він може в ряді випадків впливати на вибір професії, вироблення оптимального індивідуального стилю діяльності і побічно - на формування особистості і соціальний статус людини.

Подальше вивчення темпераменту розвивалося в двох напрямках: почали вивчатися не тілесна організація, а індивідуальні властивості і закономірності роботи нервової системи; набули широкого застосування методи факторного аналізу, що фактично виступив як альтернатива типологічному підходу.

У фізіології вищої нервової діяльності дуже успішно йшло вивчення властивостей нервової системи під керівництвом І. П. Павлова, що завершилося виділенням типів нервової системи або типів вищої нервової діяльності. В основу цієї типології були покладені індивідуальні розходження тварин і людини за такими показниками роботи нервової системи як сила збудження і сила гальмування, а також урівноваженість чи неуврівноваженість цих процесів і рухливість-інертність.

Сила процесів збудження вважалася Павловим найбільш важливою властивістю. Визначалася вона як працездатність або функціональна витривалість нервової системи. У досліджах сила нервової системи, що

визначається за силою збудження, вимірюється тривалістю роботи з подразником середньої сили або здатністю відповісти хоча б протягом короткого часу на дію дуже сильного подразника без переходу в стан позамежного (охоронного) гальмування.

Сила процесу гальмування визначається здатністю виробляти умовний гальмівний рефлекс, тобто мова йде про функціональну працездатність нервової системи при реалізації гальмування. В цьому випадку фактично йдеться про здатність затримати реакцію на той подразник, що раніше її викликав.

Під врівноваженістю мається на увазі наявність балансу між силою процесу збудження і силою процесу гальмування. Рухливість визначає швидкість переходу одного нервового процесу в інший (збуджувального в гальмівний чи навпаки). Інертність є показником повільності такого роду переходів.

Комбінація зазначених властивостей нервової системи утворює певні типи. Теоретично таких типів повинно бути 8, але звичайно розглядалося лише 4, тому що виділено лише один тип зі слабкою чи невірноваженою системою.

Характеристика типів вищої нервової діяльності і типів темпераменту за І.П. Павловим:

1. СИЛЬНИЙ, ВРІВНОВАЖЕНИЙ, РУХЛИВИЙ (сангвінік) - людина швидка, яка легко пристосовується до мінливих умов життя та успішно опирається його труднощам.

2. СИЛЬНИЙ, ВРІВНОВАЖЕНИЙ, ІНЕРТНИЙ (флегматик) - реагує на зовнішні впливи спокійно і повільно, не схильний до зміни свого оточення, добре справляється із сильними і тривалими подразниками.

3. СИЛЬНИЙ, НЕВРІВНОВАЖЕНИЙ, З ПЕРЕВАГОЮ ЗБУДЖЕННЯ (холерик) - має велику життєву енергію, але йому не вистачає самовладання; запальний і нестриманий.

4. СЛАБКИЙ ТИП (МЕЛАНХОЛІК) - малорухомий, часто пасивний і загальмований; сильні подразники можуть викликати різні порушення поведінки, аж до повного припинення всякої діяльності.

Павлов працював майже винятково з тваринами, пізніше його методи були перенесені в лабораторні дослідження з дорослими людьми і були розроблені спеціальні методичні прийоми і фізіологічні проби для виявлення властивостей нервової системи. У деяких випадках досить надійні результати можна отримати за допомогою опитувальників.

Дослідження, проведені в лабораторіях Б.М. Теплова, В.Д. Небиліцина, В.С. Мерліна, К.М. Гуревича, Е.О. Голубєвої, І.В. Равич-Щербо, В.М. Русалова дозволили істотно доповнити й уточнити павлівську концепцію

типів нервової системи, а від деяких його уявлень відмовитися. У той же час була підтверджена евристичність і перспективність загального напрямку робіт, початок яким поклав Павлов.

І.П. Павлов вважав, що сильні типи мають безумовні переваги перед слабкими, котрі у певному відношенні є «неповноцінними». Але в лабораторії Б.М. Теплова були отримані результати, що свідчать про те, що в осіб зі слабкою нервовою системою низька працездатність нервової системи (що визначалася як верхній поріг реакції R) компенсується високою чутливістю, тобто низьким порогом подразливості (r), так що $R/r = \text{const}$. В.Д. Небиліцин навіть запропонував об'єднати дві властивості - *сили та чутливості* - в одну властивість *реактивності*. Висока чутливість у багатьох ситуаціях забезпечує особам зі слабкою нервовою системою значні переваги. Вони здатні реагувати на такі сигнали і орієнтуватися у своїй діяльності на такі ознаки ситуації, що є недоступними для осіб із сильною нервовою системою і, відповідно, високими порогами чутливості. Крім того, в осіб зі слабкою нервовою системою виробляються багаті компенсаторні механізми поведінки, що дозволяють їм у принципі уникати таких ситуацій, у яких вони могли б виявитися неспроможними в силу особливостей своєї нервової системи. Так, виявилось, що у водіїв зі слабкою нервовою системою аварійність нижча, ніж у водіїв з сильною нервовою системою, хоча, якщо аварії все ж таки трапляються, то в перших їх наслідки, як правило, значно більш важкі в силу майже повного розпаду діяльності в екстремальних ситуаціях. За допомогою факторного аналізу результатів психофізіологічних досліджень дорослих людей були також відкриті нові властивості нервової системи: *лабільність* (швидкість виникнення і припинення нервових процесів); *динамічність* (швидкість навчання або швидкість утворення позитивних і гальмівних умовних рефлексів); *неспецифічна підкіркова активація*; *врівноваженість за рухливістю і динамічністю*.

Останнім часом усе частіше ставиться під сумнів сама ідея виділення типів нервової системи і типів темпераменту. На користь цього говорять давно відомі факти про те, що скільки-небудь «чистих» типів взагалі не існує. Усе більшого поширення набувають методики вивчення темпераменту й особистості, засновані на використанні факторного аналізу. Результатом їх застосування є не віднесення даної конкретної людини до певного типу темпераменту чи особистості, а побудова *індивідуального профілю*, що відбиває ступінь вираженості окремих рис чи факторів. Самі фактори виділяються на основі обстеження великих вибірок випробуваних і обробки отриманих результатів за допомогою спеціальних процедур факторного аналізу. Такі процедури допускають певну свободу при виділенні й

інтерпретації факторів, тому існує досить багато шкал темпераменту, побудованих різними авторами. Такі індивідуальні профілі характеризують внутрішню структуру темпераменту конкретної людини. Профіль будується на основі вимірювання ряду характеристик, до яких можна віднести, наприклад, *активність, енергійність, імпульсивність, домінантність, стабільність, соціабельність, рефлексивність*.

Важливий додатковий аргумент на користь відмовлення від типологічного підходу до темпераменту служить і виявлена в лабораторних психофізіологічних дослідженнях властивість нервової системи, названа парціальністю (буквально - розподіл на частини). Виявилося, що вираженість властивостей сили або лабільності, зафіксована в досліді з використанням зору, може виявитися зовсім іншою, якщо дослід повторити зі слухом. Особливо часто істотні розходження виявлялися у властивостях нервової системи при проведенні експериментів за участю другої і першої сигнальних систем у термінології Павлова (тобто з використанням і без використання мови).

Темперамент — це сукупність індивідуальних властивостей психіки; характеризує динаміку психічної діяльності. У психології розглядають чотири типи темпераменту.

Холеричний темперамент (за характеристикою І. П. Павлова)¹⁷ — явно бойовий тип, задержуватий, легко і швидко дратується. Для холериків характерна циклічність у діяльності і переживаннях. Вони з усією пристрасстю здатні віддаватися справі, захопитися нею, відчуваючи приплив сил, готові перебороти й дійсно переборюють будь-які труднощі на шляху до мети. Та ось виснажилися сили, пропала віра у свої можливості, наступив «слинявий настрій». Воля холерика напориста, але виявляється поривами, він відрізняється також підвищеною дратівливістю й емоційною реактивністю. Запальний, різкий у відносинах, прямолінійний, здатний доводити справу до великого напруження.

Сангвінічний темперамент — гарячий, дуже продуктивний діяч, але лише тоді, коли в нього багато цікавої справи, тобто є постійне збудження. Коли ж такої справи немає, він стає млявим. Для сангвініка характерні рухливість, легка пристосовуваність до умов життя, що змінюються; він швидко знаходить контакт із людьми, товариський, не відчуває скутості в спілкуванні з новими для нього людьми, незалежно від їхнього авторитету. У колективі сангвінік веселий, життєрадісний, охоче береться до живої справи, здатний до захоплення. Однак, розвиваючи кипучу діяльність, він може так само швидко охолонути, як і швидко захопитися, якщо справа перестає його цікавити, якщо вона вимагає терпіння або має буденний характер. У сангвініка почуття легко виникають і легко змінюються.

Флегматичний темперамент — спокійний, завжди рівний, наполегливий і завзятий трудівник життя. Завдяки урівноваженості нервових процесів і деякій їх інертності флегматик легко залишається спокійним навіть у найважчих обставинах життя. За наявності гальмування, що врівноважує процес збудження, йому не важко стримувати свої імпульси, пориви, чітко дотримуватись виробленого розпорядку життя, системи в роботі, не відволікатися з дріб'язкових приводів; завдяки цьому він може виконувати справу, що вимагає рівної витрати сил, тривалого і методичного напруження. Флегматик поважний, він не витрачає дарма сил: розраховуючи свої сили, він доводить справу до кінця. Він рівний у стосунках, у міру товариський, не любить даремної балаканини. Недоліком флегматика є його інертність, малорухливість.

Меланхолічний темперамент — це явно гальмівний тип нервової системи. Для меланхоліка, мабуть, кожне явище життя стає гальмівним його агентом, він ні у що не вірить, ні на що не сподівається, в усьому бачить лише погане, небезпечне. Слабкість процесів збудження і гальмування при їхній невідповідності (перевага гальмування) призводить до того, що будь-який сильний вплив загальмовує його діяльність (поза межне

гальмування). Меланхолік схильний піддаватися переживанню з незначного приводу. Меланхолік дещо замкнутий, нетовариський. Його лякає нова обстановка, нові люди, він бентежиться і губиться при встановленні з ним контакту, а тому схильний замикається в собі, залишатися на самоті. У спілкуванні з незнайомими людьми соромливий, нерішучий, боязливий. Однак у спокійній, звичній обстановці меланхолік може бути хорошим трудівником, успішно справлятися з життєвими завданнями, вирізнятися тактовністю¹⁸.

Тип темпераменту необхідно враховувати в діяльності юриста (слідчого, прокурора, судді, адвоката й ін.) у процесі спілкування з різною категорією людей, уміти його діагностувати з метою визначення оптимального режиму взаємодії, встановлення психологічного контакту, обрання способів впливу на особистість. Залежно від типу

Рис. 7. Реакція на подразники за типом темпераменту (за Х. Бідрупом).

темпераменту особа по-різному може реагувати на той чи інший подразник, по-різному сприймати й оцінювати сприйняте (рис. 7). У цьому плані інтерес становлять ілюстрації типів темпераменту, наведені А. Ф. Коні.

Для характеристики впливу темпераменту на свідчення, тобто на розповідь про те, як поставився свідок до того чи іншого явища або події, можна як приклад уявити собі ставлення осіб з різними темпераментами до тієї самої події. Трамвай наїхав на жінку,

яка переходила через колію, і заподіяв їй тяжкі ушкодження чи, можливо, смерть. Сангвінік, хвилюючись, скаже: «Це була жахлива картина — пролунав надривний крик, хлинула кров, мені почувся навіть тріск зламаних кісток, ця картина стоїть перед моїми очима, переслідує мене, хвилюючи і тривожачи». Меланхолік скаже: «При мені вагон трамвая роздавив нещасну жінку; і ось людська доля: можливо, вона поспішала до люблячого чоловіка, до улюблених дітей, під сімейний дах — і усе розбито, знищено, залишилися сльози і туга про безповоротну втрату, і картина осиротілої родини з біллю виникає в моїй душі». Холерик, обурюючись, скаже: «Роздавили жінку! Я давно говорив, що міське управління недбало виконує свої обов'язки: чи можна доручати керування трамваем таким вагоноводам, що не вміють вчасно натиснути дзвоник і попередити тим розсіяного чи тугого на вухо перехожого. І ось результат. Судити треба за ці недогляди, і суворо судити». А флегматик розповість: «Їхав я на візнику і бачу: стоїть трамвай, біля нього юрба народу, щось роздивляються; я підвівся у прольотці і бачу — лежить якась жінка поперек рейок, імовірно, наїхали і роздавили. Я сів на своє місце і сказав візнику: «Пішов скоріше»¹⁹.

Реакції темпераменту на подразник можуть бути простежені на такому прикладі. Життєва ситуація полягала в тому, що чотири чоловіки з чітко вираженими типами темпераменту спізналися до театру.

Холерик — вступив у суперечку з білетером, намагаючись проникнути в партер на своє місце; він запевняв, що годинник у театрі поспішає, намагався відтіснити білетера і проскочити на своє місце.

Сангвінік — відразу зрозумів, що в партер не пустять, але на верхні яруси потрапити простіше і пішов туди.

Флегматик — побачивши, що до зали не пускають, подумав: «Перша картина завжди нецікава, піду в буфет і там дочекаюся антракту».

Меланхолік — «Мені завжди не везе. Так рідко вибираюсь до театру й то невдало». І поїхав додому.

Яскравіше типи темпераменту виявляються в дитячому віці. Про це свідчать різні психологічні дослідження. Так, зокрема, з 39 школярів (10–15 років), узятих як об'єкт дослідження, у 33 виявилися яскраво виражені риси темпераментів, «комбіновані» — у 6

осіб. З «чистих» типів сангвініків — 9 осіб, холериків — 10, флегматиків — 9, меланхоліків — 5.

Темперамент людини в процесі життєдіяльності може «маскуватися». Психологія встановила, що процес формування характеру відображається на перетворенні темпераменту. Певною мірою умови середовища впливають на властивості типу нервової системи (основи темпераменту).

Психологічна характеристика типів темпераменту визначається його властивостями: а) сензитивність (підвищена чутливість до подій, що відбуваються; визначає силу найменших зовнішніх впливів, необхідну для виникнення психічної реакції, а також швидкість цієї реакції); б) реактивність (визначає ступінь мимовільності реакції на зовнішні і внутрішні впливи однакової сили); в) активність (енергійність впливу людини на навколишнє середовище, зовнішній світ); г) співвідношення реактивності й активності (визначення залежності діяльності людини — від випадкових зовнішніх чи внутрішніх обставин); ґ) темп реакцій (швидкість протікання різних психічних реакцій і процесів); д) пластичність і протилежна їй якість — ригідність (гнучкість пристосування до зовнішніх впливів або його інертність); е) екстраверсія і протилежна їй якість — інтроверсія (залежність реакцій і діяльності людини від зовнішніх вражень, що виникають у певний момент (екстравертованість), чи від образів, уявлень, пов'язаних з минулим і майбутнім (інтровертованість)); є) емоційна збудливість (властивість, обумовлена мінімальним впливом, необхідним для виникнення емоційної реакції і швидкості її виникнення).

Перераховані властивості стосовно типів темпераменту перебувають у певних сполученнях, зв'язках. Їм притаманні певні психологічні характеристики.

Сангвінік. Знижена сензитивність. Висока реактивність і висока активність, урівноваженість. Пластичність. Екстравертованість. Підвищена емоційна збудливість. Прискорений темп реакцій.

Холерик. Знижена сензитивність. Висока реактивність і висока активність з перевагою реактивності. Ригідність. Екстравертованість. Підвищена емоційна збудливість. Прискорений темп реакцій.

Флегматик. Знижена сензитивність. Низька реактивність і висока активність. Ригідність. Інтровертованість. Знижена емоційна збудливість. Уповільнений темп реакцій.

Меланхолік. Підвищена сензитивність. Невисока реактивність і активність. Ригідність. Інтровертованість. Підвищена збудливість. Депресивний характер емоцій. Уповільнений темп реакцій.

Оцінка психологічних характеристик типів темпераменту показує, що в їхній структурі є як «хороші», так і «погані» властивості. Однак слід зазначити, що немає темпераментів «поганих» чи «хороших». Тип темпераменту не визначає і соціальної цінності особистості. Серед видатних людей зустрічалися люди з різними темпераментами: імператор Петро I, фізіолог академік І. П. Павлов — холерики; полководець, генералісимус О. В. Суворов і письменник, філософ О. І. Герцен — сангвініки, письменник М. В. Гоголь і композитор П. І. Чайковський — меланхоліки, полководець М. І. Кутузов і байкар І. А. Крилов — флегматики.

Характер та його структура

Якщо в основі темпераменту лежать природні динамічні особливості нервової системи людини, то характер значною мірою зумовлений суспільним життям людини, засвоєним соціальним досвідом. Характер - це сукупність сталих індивідуальних особливостей особистості, які виявляються в її діяльності і поведінці, у ставленні до інших людей, до навколишнього середовища, до праці, до самого себе. Ядром характеру у дорослої людини є її система ставлень - до себе, до інших, до праці тощо. Стрижнем характеру є морально-вольові якості людини, від вираженості яких залежить реалізація її

системи ставлень. Характер кожної людини являє собою поєднання сталих та динамічних якостей. Сталі якості, що утворюють основу характеру, формуються та закріплюються поступово в процесі пізнання і практичної діяльності і стають типовими для даної людини. Однак у реальному житті типові риси характеру спостерігаються через їх конкретні прояви, які можуть змінюватися залежно від ситуації, впливу інших людей, кола спілкування, стану здоров'я, віку тощо.

В психології існує декілька підходів до пояснювання співвідношення природного і набутого в характері людини. Згідно з першим підходом, характер зводиться до суми темпераменту і конституційних відмінностей, тобто обумовлюється лише спадковістю. Другий підхід вбачає залежність характеру лише від умов життя та соціалізації особистості, не знаходячи у ньому місця для біологічних передумов. Більш визнаний у вітчизняній психології третій підхід, згідно з яким характер слід розглядати як сплав типу вищої нервової діяльності людини і певних тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку, що утворюються під впливом життєвого досвіду. Характер знаходить вираз у поведінці, діяльності, а також у манері спілкування людини. Якості характеру виявляються також у міміці, пантоміміці. Однак визначення характеру за зовнішністю - дуже складне завдання, оскільки деякі люди намагаються замаскувати внутрішній зміст характеру зовнішньою грою. Проте, як би майстерно не грала людина ту чи іншу роль, вона іноді «знімає» маску, до якої звикли оточуючі, і показує своє справжнє обличчя. Дуже часто таке трапляється у конфліктних ситуаціях.

Структура характеру. Виступаючи як інтегральний показник проявів особистості, характер включає в себе різні компоненти таких підструктур як спрямованість, переконання, розумові риси, волю, емоції, темперамент. Структура характеру виявляється у закономірній залежності між згаданими компонентами. Більшість дослідників виділяють в структурі характеру, що вже склався, *зміст і форму*. Зміст характеру складає спрямованість особистості: її матеріальні та духовні потреби, інтереси, ідеали та соціальні установки. Зміст характеру виявляється у вигляді певних ставлень, які вказують на вибіркову активність людини. В різних формах характеру виявляються різні способи прояву ставлень, емоційно-вольових особливостей поведінки, темпераменту. Вивчення і розуміння такого складного цілого, як характер, не є можливим без аналізу його окремих сторін або типових проявів - рис характеру. Під рисами характеру розуміють індивідуальні звичні форми поведінки людини, через які виявляється її ставлення до дійсності. В структурі характеру умовно виділяють дві групи рис. Першу групу складають риси, які входять до під структури спрямованості особистості. Це сталі потреби,

інтереси, нахили, цілі, ідеали, а також система ставлень особистості, які виступають підставою для класифікації основних рис характеру, а саме:

- ставлення до інших людей, яке виявляється через такі риси характеру як «товариськість-замкненість», «правдивість-облудність», «тактовність-брутальність»;
- ставлення до справи, яке виявляється через такі риси характеру як «відповідальність-несумлінність», «працьовитість-лінощі»;
- ставлення до себе, яке виявляється через такі риси характеру як «скромність-самозакоханість», «гордість-смиренність», «самокритичність-самовпевненість»;
- ставлення до власності, яке виявляється через такі риси характеру як «щедрість-жадібність», «акуратність-неохайність», «ощадливість-марнотратність».

До другої групи відносять інтелектуальні, вольові та емоційні риси характеру: кмітливість, рішучість, ніжність та ін. Усі риси характеру можна також розподілити на основні (провідні), які задають загальну спрямованість розвитку всього комплексу його проявів, і другорядні, зумовлені основними. Знання провідних рис характеру дозволяє зрозуміти його суть, передбачити основні прояви. Наприклад, якщо провідною рисою студента є відповідальність, він прагне виконувати усі навчальні завдання, складати заліки та іспити у встановлений термін. Якщо ж провідна риса - лінощі, студент завжди знаходитиме виправдання невчасному виконанню графіка навчального процесу.

Характер як інтегральне утворення найбільш повно виявляє себе у повноті, цілісності, визначеності, силі. Кожна з цих властивостей акумулює у собі декілька якостей особистості. Повнота характеру вказує на гармонійний розвиток розумових, моральних, емоційно-вольових якостей особистості, різнобічність її прагнень і захоплень. Цілісність характеру - це єдність психічного складу людини, незалежність проявів рис характеру від ситуацій, відсутність розбіжностей у поглядах, єдність слова та діла. Визначеність характеру виявляється у сталості поведінки, яка базується на переконаннях та моральних уявленнях, що складають смисл життя і діяльності людини. Сила характеру - це енергія, з якою людина прагне досягти поставлених цілей, її здатність до концентрації зусиль при зустрічі з перешкодами і труднощами, вміння їх долати. В характері кожної людини можна виділити типові (загальнолюдські, національні тощо) та індивідуальні риси, які взаємодоповнюють одні одних і утворюють цілісний психічний склад особистості.

Риси характеру як індивідуально-психологічні властивості особистості

Можна виділити три підходи до розуміння того, що таке характер: 1) характер - це одна з підструктур особистості (тобто характер і особистість - поняття різні); 2) характер - це ядро особистості (тобто характер і особистість - поняття практично тотожні); 3) «характер» і «особистість» не тотожні, але тісно пов'язані (характер впливає на вибір цілісних актів поведінки, але з опорою на їхню змістовну сторону, тобто той зміст, у контексті якого здійснюється вибір, відрізняється від особистісного вибору при здійсненні вчинку).

Найбільш поширене визначення того, що таке характер, не дає прямої відповіді на питання про те, який підхід відповідає дійсності: характер - це індивідуально-своєрідне сполучення стійких психологічних особливостей людини, що задають типовий для даного суб'єкта спосіб поведінки й емоційного реагування у типових життєвих обставинах.

В межах першого підходу можна стверджувати, що у «високої» особистості може бути поганий характер, а людина з «золотим» характером може виявитися досить «дрібною» особистістю. Відношення між особистісним вибором і вибором, здійснюваним на рівні характеру, аналогічно відношенню між вибором життєвих цілей і шляхів їхнього досягнення чи між стратегією і тактикою утвердження основних життєвих цінностей. Зрозуміло, ціль не абсолютно байдужа до засобу її досягнення; усякий засіб - це теж свого роду проміжна мета, але між ними існує досить великий «зазор», що дозволяє говорити про існування двох різних реальностей, різних рівнів «інтегральної індивідуальності»: в одних виборах реалізується особистість людини, в інших виявляється її характер.

Якщо робити наголос на інструментальній природі характеру, то ключовими виступають слова «спосіб», «форма», «прийом», «стиль». Саме такий підхід дозволяє говорити про існування «гарних» особистостей з «поганим» характером і навпаки, оскільки якість інструментальної сторони особистості завідомо може розходитися з її змістовним аспектом.

У межах другого підходу деякі автори (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн) цілком справедливо звертають увагу на неприпустимість відриву характеру від змістовної сторони особистості. Як стверджує Б.Г. Ананьєв, у пізнанні властивостей характеру основним є дослідження життєвого змісту, а не форми його проявів, відірваних від цього змісту. На думку Б.Г. Ананьєва, не усяке ставлення перетворюється у властивість характеру: першою і головною умовою цього переходу є формування світогляду, що визначає відповідність даного ставлення *всій системі* переконань, інтересів, ідеалів особистості С.Л.

Рубін-штейн прямо зв'язував характер з таким конструктом, як мотив: мотиви поведінки, переходячи в дію і закріплюючись в ній, фіксуються в характері. У характері зосереджені стрижневі особливості особистості. Характер - це *єдність* особистості, що опосередковує все її поведінки. Характер може виразитися як у змісті, так і у формі поведінки, він є узагальненим вираженням вибіркової спрямованості особистості. Потреби, інтереси, схильності, смаки, усі можливі тенденції й настанови, а також особисті погляди і переконання людини - це психологічні форми вираження спрямованості, у якій виявляється характер. Іншими словами, характер - це фактично ядро особистості. С.Л. Рубінштейн прямо заперечує можливість розбіжності характеру й особистості, і якщо ми вбачаємо в гарної людини поганий характер, то це не що інше, як результат поверхового судження про неї.

У межах третього підходу до характеру відносяться лише ті прояви спрямованості, що виражають стійкі властивості особистості і похідні від них. Це особистісні, а не випадкові ситуаційні настанови. Іншими словами, не всі властивості особистості трансформуються у риси її характеру, а лише ті, які є найбільш стійкими.

Згідно з четвертим підходом, різниця між особистістю і характером аналогічна різниці між стратегією і тактикою. На думку С.Д. Смірнова, основні мотиви, переконання, пристрасті, схильності, інтереси і великі цілі визначають стратегічний, вищий рівень життєвих цінностей - це те, що називається особистістю. Але стратегія життя не може реалізовуватися прямо, без вибору адекватної тактики поведінки. Вибір тактики визначається системою цінностей другого порядку - проміжними цілями, набором наявних у розпорядженні суб'єкта прийомів і способів рішення конкретних ситуативних задач [2]. Якщо батько вирішує надважливу задачу виховання дитини, він зобов'язаний підпорядкувати цій задачі таку рису свого характеру, як акуратність, і в деяких випадках терпіти безладдя, створюване дитиною, щоб не втратити контакт із нею через постійні зауваження. Це не означає, що необхідно узагалі відмовитися від прагнення виховати акуратність у дитини. Але може статися, що постійна демонстрація батьком своєї акуратності і докори дитині за відсутність такої призведуть до формування в неї негативної установки по відношенню до цієї риси характеру в інших людей. Нам часто доводиться поступатися малим заради великого, швидкоплинним заради «вічного», жертвувати тактичними вигодами заради стратегічних успіхів, і це може робити лише особистість, здатна керувати своїм характером, а не йти на повідку готових і затверджених схем поведінки.

Важливим є питання щодо можливості керування особистістю своїм характером. Чим більш цілісною, гармонійною, зрілою є особистість, тим

вище її можливості в плані керування своїм характером. Мабуть, у добре розвинених особистостей такої проблеми взагалі немає. Але буває і так, що стиль поведінки, сформований в одних умовах, під впливом виховання, мимоволі (автоматично) виявляється у схожих обставинах і тільки розвинені рефлексія та воля можуть його придушити. Акцентуйовані особистості - це особистості, які не володіють своїм характером і не в змозі контролювати прояви свого темпераменту. Акцентуації розглядають як варіант норми, але норми досить своєрідної. У сприятливих для акцентуйованої особистості умовах (тобто таких, які відповідають її рисам і не викликають у неї надмірної для неї психоемоційної напруги) ця особистість цілком «нормальна», тобто адекватна. Але в умовах для неї несприятливих в її поведінці виникають відхилення, які у найбільш тяжких випадках нагадують певні типи психопатій. Німецький психіатр К. Леонгард виділив 10 типів акцентуацій, які поділив на дві групи: акцентуації характеру (демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий типи) і акцентуації темпераменту (гіпертимічний, дистимічний, тривожно-боязкий, циклотимічний, афективний, емотивний типи). Акцентуація - це загострення одних рис характеру або темпераменту з одночасним послабленням інших. Акцентуйована особистість не володіє своїми рисами, швидше вони володіють нею, обумовлюючи її поведінку і тоді, коли ця поведінка шкодить інтересам особистості.

Типи акцентуйованих особистостей

Одна з ключових властивостей одночасно особистості і характеру - воля. Саме воля виступає механізмом оволодіння особистістю власним характером. Якщо характер виходить з-під контролю особистості, то спостерігається патологічний розвиток характеру - психопатія. Про патологію характеру в медичному розумінні цього слова можна говорити, якщо спостерігаються наступні три ознаки: порушення характеру носять тотальний характер (виявляються в різних сферах життя); стабільно виявляються протягом тривалого часу; супроводжуються соціальною дезадаптацією. Психопатії можуть бути різного ступеня вираженості, але в будь-якому випадку їх варто відрізняти від акцентуацій характеру, під якими розуміються крайні варіанти норми, коли окремі риси характеру надмірно посилені, унаслідок чого виникає вибіркова уразливість відносно деяких психогенних впливів при гарній і навіть підвищеній стійкості до інших. Акцентуації характеру можуть бути прихованими чи явними в залежності від ступеня їх виразності. Залишається відкритим дотепер питання, що широко дискутується, про існування так званого нормального характеру (позбавленого

хоча б прихованої акцентуації). Деякі автори іронізують, що людина з таким характером може бути тільки дуже «сірою», невиразною особистістю, без яскравих індивідуальних рис. Можна, очевидно, знайти задовільну відповідь на таке зауваження: зате така людина не є вразливою, її ніщо не може «вибити із сідла», за будь-яких обставин вона, вірогідно, буде демонструвати адекватну поведінку. Типи акцентуацій:

Демонстративний тип. Характеризується підвищеною здатністю до витіснення, демонстративністю поведінки, жвавистію, рухливистію, легкістю у встановленні контактів. Схильний до фантазування, брехливості і удаваності, спрямованих на прикрашання своєї персони, до авантюризму, артистизму, позерства. Ним рухає прагнення до лідерства, потреба у визнанні, жадання постійної уваги до своєї персони, жадання влади, похвали; перспектива бути непоміченим обтяжує його. Він демонструє високу пристосовність до людей, емоційну лабільність (легку зміну настроїв) за відсутності глибоких почуттів, схильність до інтриг (при зовнішній м'якості манери спілкування). Відзначається безмежний егоцентризм, жадання захоплення, співчуття, шанування і здивування. Зазвичай похвала інших в його присутності викликає у нього особливо неприємні відчуття, він цього не виносить. Прагнення до компанії зазвичай пов'язане з потребою відчувати себе лідером, зайняти виняткове положення. Самооцінка дуже далека від об'єктивності. Може дратувати своєю самовпевненістю і високими домаганнями, сам систематично провокує конфлікти, але при цьому активно захищається. Маючи патологічну здатність до витіснення, він може повністю забути те, про що не бажає знати. Це розковує його у брехні. Зазвичай бреше з безневинним обличчям, оскільки те, про що він говорить, в даний момент для нього є правдою; мабуть, внутрішньо він не усвідомлює свою брехню або ж усвідомлює дуже неглибоко, без помітних гризот сумління. Здатний захопити інших неординарністю мислення і вчинків. У компанії служить каталізатором розкутого спілкування; має розвинену інтуїцію. У несприятливих ситуаціях (необхідність виконувати копітку, «чорну», невдячну роботу; необхідність «напружуватися» без надії бути поміченим або займатися монотонною діяльністю самотійно) демонструє «втєчу в хворобу», імітуючи відому йому симптоматику аж до непритомності (правда, знепритомнівши падає обов'язково комусь на руки або на м'яку канапку з тим, щоб не забитися). У важких випадках вдається до шантажного суїциду.

Застриягающий тип. Його характеризує помірна товариськість, занудство, схильність до моралізаторства, неговіркість. Часто страждає від уявної несправедливості по відношенню до себе. У зв'язку з цим проявляє настороженість і недовірливість по відношенню до людей, чутливий до образ

і прикροщів, уразливий, підозрілий, відрізняється мстивістю, довго переживає неприємності, що сталися, не здатний легко відходити від образ. Для нього характерна зарозумілість, часто виступає ініціатором конфліктів. Йому притаманна самовпевненість, жорсткість установок і поглядів, має сильно розвинене честолюбство, що часто приводять до наполегливого затвердження своїх інтересів, які він відстоює з особливою енергійністю. Прагне добитися високих показників у будь-якій справі, за яку береться, і проявляє велику завзятість в досягненні своїх цілей. Основною рисою є схильність до афектів (правдолюбство, образливість, ревності, підозрілість), інертність в прояві афектів, в мисленні і моториці.

Педантичний тип. Характеризується ригідністю, інертністю психічних процесів, тяжкістю на підйом, довгим переживанням травмуючих подій. У конфлікти вступає рідко, виступаючи швидше пасивною, ніж активною стороною. В той же час дуже сильно реагує на будь-який прояв порушення порядку. На службі поводить як бюрократ, пред'являючи оточенню багато формальних вимог. Пунктуальний, акуратний, особливу увагу приділяє чистоті і порядку, скрупульозний, добросовісний, схильний жорстко дотримуватися плану, у виконанні дій неквапливий, посидючий, орієнтований на високу якість роботи і особливу акуратність, схильний до частих самоперевірок, сумнівів в правильності виконаної роботи, буркотінню, формалізму. Залюбки поступається лідерством іншим людям.

Збудливий тип. Недостатня керованість, послаблення контролю над потягами і спонуканнями поєднуються у людей такого типу з владою фізіологічних потягів. Для нього характерна підвищена імпульсивність, інстинктивність, грубість, занудство, похмурість, гнівливість, схильність до хамства і лайки, до тертя і конфліктів, в яких сам і є активною, провокувальною стороною. Дратівливий, запальний, часто міняє місце роботи, незлагідний в колективі. Відзначається низька контактність в спілкуванні, сповільненість вербальних і невербальних реакцій, ваговитість вчинків. Для нього ніяка праця не стає привабливою, працює лише в міру необхідності, проявляє таке ж небажання вчитися. Байдужий до майбутнього, цілком живе сьогоденням, бажаючи витягнути з нього масу розваг. Підвищена імпульсивність або реакція збудження гасяться насилу і можуть бути небезпечні для оточення. Він може бути владним, вибираючи для спілкування найбільш слабких.

Гіпертимний тип. Людей цього типу відрізняє велика рухливість, товариськість, балакучість, вираженість жестів, міміки, пантоміміки, надмірна самотійність, схильність до пустощів, нестача почуття дистанції в стосунках з іншими. Часто спонтанно відхиляються від первинної теми в розмові. Скрізь вносять багато шуму, люблять компанії, прагнуть командувати. Вони майже

завжди мають дуже гарний настрій, хороше самопочуття, високий життєвий тонус, нерідко квітучий вид, хороший апетит, здоровий сон, схильність до обжерливості і інших радощів життя. Це люди з підвищеною самооцінкою, веселі, легковажні, поверхневі і в той же час діловиті, винахідливі, блискучі співрозмовники; люди, що уміють розважати інших, енергійні, діяльні, ініціативні. Велике прагнення до самостійності (у підлітків) може бути джерелом конфліктів. Їм властиві спалахи гніву, роздратування, особливо коли вони зустрічають протидію, терплять невдачу. Схильні до аморальних вчинків, підвищеної дратівливості, прожектерства. Недостатньо серйозно відносяться до своїх обов'язків; важко переносять умови жорсткої дисципліни, монотонну діяльність, вимушену самотність.

Дистимічний тип. Люди цього типу відрізняються серйозністю, навіть пригніченістю настрою, повільністю, слабкістю вольових зусиль. Для них характерні песимістичне відношення до майбутнього, занижена самооцінка, низька контактність, небагатослівність у бесіді, мовчазність. Домосіди, індивідуалісти; товариства, шумних компаній зазвичай уникають, ведуть замкнутий спосіб життя. Часто похмурі, загальмовані, схильні фіксуватися на тіньових сторонах життя. Вони добросовісні, цінують тих, хто з ними дружить, і готові їм підкорятися; їм властиво загострене почуття справедливості. Відрізняються сповільненістю мислення.

Тривожний тип. Людям цього типу властиві низька контактність, мінорний настрій, боязкість, лякливість, невпевненість в собі. Діти тривожного типу часто бояться темряви, тварин, бояться залишатися одні. Вони стороняться шумних і жвавих однолітків, не люблять шумних ігор, боязкі, сором'язливі; важко переживають контрольні, іспити, перевірки, соромляться відповідати перед усім класом. Охоче підкоряються опіці старших; нотації дорослих можуть викликати у них муки совісті, відчуття провини, сльози, відчай. У них рано формується почуття обов'язку, відповідальності, високі моральні і етичні вимоги. Почуття власної неповноцінності намагаються замаскувати в самоствердженні через ті види діяльності, де вони можуть більшою мірою розкрити свої здібності. Властиві їм з дитинства образливість, чутливість, соромливість заважають зблизитися з тими, з ким хочеться, особливо слабкою ланкою є реакція на відношення до них оточення. Непереносимість кепкувань, підозри супроводжуються невмінням постояти за себе, відстояти правду при несправедливих звинуваченнях. Рідко вступають в конфлікти з оточенням, граючи в них в основному пасивну роль, в цих ситуаціях шукають підтримки і опори. Доброзичливі, самокритичні, виконавчі. Внаслідок своєї беззахисності нерідко служать цапом відбувайлом, мішенями для жартів.

Екзальтований тип. Яскрава риса цього типу - здатність захоплюватися, а

також усмішливість, відчуття щастя, радості, насолоди. Ці почуття у них можуть виникати з причини, яка у інших не викликає захвату, вони легко приходять в захват від радісних подій і в повний відчай - від сумних. Їм властива висока контактність, балакучість, влюбливість. Такі люди часто сперечаються, але не доводять справи до відкритих конфліктів. У конфліктних ситуаціях вони бувають як активною, так і пасивною стороною. Прив'язані до друзів і близьких, альтруїстичні, мають почуття співчуття, добрий смак, проявляють яскравість і щирість почуттів. Можуть бути панікерами, схильні до миттєвих настроїв, поривчасті, легко переходять від стану захвату до стану печалі, мають лабільність психіки.

Емотивний тип. Цей тип споріднений екзальтованому, але прояви його не такі бурхливі. Для них характерні емоційність, чутливість, тривожність, балакучість, глибокі реакції в області тонких почуттів. Найбільш виражена їх риса - гуманність, співпереживання іншим людям або тваринам, чуйність, м'якосердість, здатні радіти чужим успіхам. Вразливі, слізливі, будь-які життєві події сприймають серйозніше, ніж інші люди. Підлітки гостро реагують на сцени з фільмів, де кому-небудь загрожує небезпека, сцена насильства може викликати у них сильне потрясіння, яке довго не забудеться і може порушити сон. Рідко вступають в конфлікти, образи носять в собі, не випліскуючи їх назовні. Їм властиве загострене почуття обов'язку, виконавчі. Дбайливо відносяться до природи, люблять вирощувати рослини, доглядати за тваринами.

Циклотимний тип. Характеризується зміною гіпертимних і дистимних станів. Їм властиві часті зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій. Радісні події викликають у них жадобу діяльності, підвищену балакучість, скачку ідей (гіпертимію); сумні - пригніченість, уповільнення реакцій і мислення, також міняється їх манера спілкування з навколишніми людьми. У підлітковому віці можна виявити два варіанти циклотимічної акцентуації: типові і лабільні циклоїди. Типові циклоїди в дитинстві справляють враження гіпертимних, але потім проявляється млявість, знесилення; те, що раніше давалося легко, тепер вимагає непомірних зусиль. Раніше шумні і жваві, вони стають в'ялими домосідами, спостерігається падіння апетиту, безсоння або, навпаки, сонливість. На зауваження реагують роздратуванням, навіть грубістю і гнівом, в глибині душі, проте, впадаючи при цьому в смуток, глибоку депресію, не виключені суїцидальні спроби. Вчаться нерівно, упущення надолужують важко, відчувають відразу до занять. У лабільних циклоїдів фази зміни настрою зазвичай коротші, ніж у типових циклоїдів. Погані дні відрізняються більшою насиченістю поганим настроєм, ніж млявістю. В період підйому висловлюють бажання мати друзів, бути в компанії. Настрій впливає на самооцінку.

